

Dilin leksik-semantik sistemində metaforlaşma prosesi

Fidan Zəfər qızı Səfərli

Bakı Qızlar Universiteti

E-mail: fidanseferova2019@gmail.com

Rəyçilər: filol.ü.f.d., dos. T. Ç. Şükürlü,
filol.ü.f.d., dos. T.R. İsmayılova

Açar sözlər: leksik-semantik sistem, metafor, məcazlar, məna, əşya, frazeologiya

Ключевые слова: лексико-семантическая система, метафора, метафоры, смысл, вещь, фразеология

Key words: lexical-semantic system, metaphor, metaphors, meaning, thing, phraseology

Metafor əşya və hadisənin daxili və xarici bənzərliyinə, habelə əlamətin bənzərliyinə əsaslanan məna köçürülməsidir. Ən geniş yayılmış bu çoxmənalılıq növündə bənzər əşya və hadisələr eyni sözlə adlanır. Deməli, metafor bənzərlik üzrə məna köçürülməsidir.

Metaforun ən sadə növü tam xarici bənzərlik əsasında yaranır. Məsələn, “*ayaq*” həqiqi mənada bədən üzvü kimi, metaforik mənada isə: a) dayaq; b) axar suların aşağı hissəsi; c) son, axır və s. yerində işlədilir. Yaxud “*baş*” sözü metaforik olaraq onlarla mənaya malikdir: a) zirvə, təpə üst; b) bir şeyin çıxıq, yumru təpəsi; c) kənar, qıraq, yan;

ç) başlanğıc ; d) uc, qurtaracaq; e) hörmətli yer; f) səbəb, səbəbkar və s.

Canlılar cansız əşyaya məxsus əlamətlərlə səciyyələndirilir (cansızdan canlıya məna intiqalı): *soyuq su-soyuq nəzər* (adam, münasibət...); *думанlı səhər-dumanlı fikir; iti bıçaq-iti söz(köz); bişmiş xörək-bişmiş adam*.

Bəzən də cansızlar canlılara məxsus əlamətlərlə səciyyələndirilir: *qəzəbli adam- qəzəbli dalğa*; (şimşək, külək...); *adam gəlir - səs gəlir; inək doğdu - gün (ay) doğdu; insan gülür – dəniz gülür* .

İbtidai insan subyektivi obyektədən tam fərqləndirə bilmirdi. Onun nəzərində xarici dünya ilə öz şəxsi “*mən*”i bir vəhdət təşkil edirdi. İnsan özünü kollektivdən xaricdə təsəvvür edə bilmir, özünü obyektiv aləmdən, kollektivdən ayıraraq fərqləndirə bilmirdi. Təsadüfi deyil ki, “*mən*” sözünün çox sonralar meydana çıxdığı göstərilir. Dünya dillərində əvvəlcə “*biz*” anlayışını bildirən sözlər yaranmış, sonralar *mən* məfhumu əmələ gəlmişdir.

Dilimizdə bitki adları heyvan adları əsasında düzəldilir ki, bir çox dillərdə özünü göstərən bu fakt heyvandarlığın əkinçilikdən əvvəl olduğunu sübut edir: *Dəvədabanı, kəklikotu, qaz-ayağı, quşəppəyi, quşüzümü, quşarmudu, quzucuqlağı, bağayarpağı, bildircinbudu, quşgözü, danadışi* və b.

Metaforikləşmə nəticəsində dildə çoxlu mürəkkəb sözlər yaranmışdır: *öküzbaş, danabaş, quzubaş, malbaş, qıztel, qızbirçək, lələsifət, lələüz, fətirsifət, mələksima, pəriçöhrə, pərisima, pərisürət, pəricamal, mahcamal, gülbəniz, gülçöhrə, durnagöz, niyaləgöz, təpəgöz // kəlləgöz, cingöz, ceyrangöz, maralgöz, badamgöz, findıqburun, görükburun, qırğıburun, quşburun, qılincburun, badımcımburun, qarmaqburun, təkəsəqqal, dovşanbiş, qələmqaş, almayanaq, moruqyanaq, çuvalağız, xəmirəğız, arvadağız, qurdağız, uşaqağız, ovsundil, haçadi, supaboyun, püstəqarın, dovşandodaq, köndədodaq, qönçədodaq, lökdodaq, quşayaq, dəvəayaq, vəlayaq, həvədiş, baltadış, danadış, gəlpəysər, mayabud, quşbeyin, quşürək* və s.

Xalq uzun illər ərzində əşyavi əyani təfəkkür dövrü keçirilmişdir. Bu dövrdə sözlər öz il-

kin, həqiqi mənalarında işlədilmişdir. Sözü məcəzi mənaları inkişafın sonrakı, yüksək pilləsində meydana gəlmişdir. Məcəzi mənə əşyaya dolayısı ilə (həqiqi mənə vasitəsilə) istiqamətləndiyindən onun dərk edilməsi nisbətən çətindir, fikri gərginlik, düşünmək tələb edir. Xüsusilə savadsızlar, geridə qalan adamlar məcəzi mənani çox çətinliklə dərk edirlər.

C. Cabbarlının “Sevil” pyesində belə bir dialoq vardır:

“G ü l ü ş. Sən yazıqsan, Sevil! Sən adamlara o qədər inanmışsan ki, sənin gözlərini qara pərdə örtmüşdür, mən o pərdəni yırtmaq istəyirəm. Ancaq onun dalında elə bir dəhşət durmuşdur ki, sən o dəhşətə dayana biləcəyinə inanmıram.

S e v i l. Necə, necə? Təşt-tabağı sındıracaqsan?

G ü l ü ş. Təşt-tabaq nədir?

S e v i l. Bilmirəm, sən deyirsən ki, pərdə-mərdəni yırtacağam. Təşt-tabağı sındıracağam. Gülüş, sən Allah, bir məni yaxşı-yaxşı başa sal görüm nə edirsən?

Ziyalı Gülüşün obrazlı şəkildə dediyi “pərdəni yırtmaq” ifadəsini avam Sevil hərfi mənada qəbul edir, məcəzi mənani qavraya bilmir, “məni başa sal” deyər, müsahibinə yalvarır.

Qədim insan təbiət hadisələrini canlı hesab edir, yəni özünə bənzədir. İnsan özünü təbiətin bir ünsürü, bir parçası sanırdı. Onun zənnincə, bütün əşya və hadisələr də insan kimi canlıdır. Müasir insan təfəkküründən fərqli olaraq ibtidai insanın təfəkkürü konkret-hissi keyfiyyətləri ilə səciyyələnirdi. Xarici aləmin əşya və hadisələrini canlandırma və nitqləndirmənin əsas səbəbi də budur.

Metaforik mənaların bir mənşəyi də psixoloji paralelizmdir. Bu termini elmə gətirən Veselovski göstərir ki, qədim insan dünyanı dərk edərkən həmişə özünü təbiətlə qarşılaşdırmışdır. Bu qarşılaşdırma işində sonralar sintaktik paralelizm törəmişdir. Nəticədə sintaktik paralelizmin bir üzvünə (deyə ki, təbiət hadisələri, canlıların adları olan sözlərə) aid mənə digər üzvə (*insan*) də aid edilmiş və metafor yaranmışdır:

Ağac əyildi sındı, igid əyildi öldü.

Arabani at aparır, arpa aparır.

Atasını tanımayan, Allahını da *tanımaz*.

Ayaq getməsə, əldə *getməz*.

Boynunu böyütməkdənsə aqlını *böyüt*.

İgid ağzını açmaz, əlini *açar*.

İkinci hissədə paralelizm əsasında işlənən feillər metaforlardır.

Tədqiqatdan məlum olur ki, sözü metaforik mənə alması üçün dilimizin sintaktik strukturunda imkanlar genişdir.

Ə ş y a m e t a f o r l a r 1. Hər xalq bir sıra müxtəlif əşyalardan ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edir. Azərbaycanlılarda *alma* bir həyat rəmzi, sevgi, məhəbbət əlaməti hesab olunur. Uşağı olmayanlara (nağıllarda) dərvişlər alma verir. Sevgilinin alma atması, alma payı məhəbbətinin ifadəsidir. Nağıllarda qocalar alma yeyib gəncəşirlər. Şəxsin önünə (qabağına və ya ayağının altına) atılan dəsmal (qadın ləçəyi) bir yalvarış, məğlubiyyətin etiraf edilməsi və bağışlanmanın xahiş edilməsidir.

Təqdim edilən gül sevinc, şadlıq, məhəbbət ifadəsidir. Bostana atılan daş bir kəsə satmaq əlamətidir.

Xatırlatma məqsədi güdən bir sıra əşyalarda ünsiyyətdə metaforik mənə kəsb edir. Bir işi, söhbəti, əşyanı xatırlatmaq, yada salmaq, yadda saxlamaq üçün istifadə olunan (mnemonik işarələr) əşya metaforu funksiyası qazanır. Məsələn, ələ bağlanan sap, dəsmalla vurulan dü-

yün, bıçaq, daraq və s. belə metaforik mənə bildirir.

Gənc qızlara üzük verilməsi nişanlanma əlamətidir. Körpəlikdə nişanlanan uşaqların beşiklərinin kərtilməsi (“beşiklərtmə //beşikləsmə //göbək kəsmə adaxlı”) də əslində xatırlatma metaforudur.

J e s t m e t a f o r l a r ı. Metaforun bu növü müxtəlif bədən hərəkətləri ilə əlaqədar mənə və ya fikir ifadə edilməsindən ibarətdir. Jestlər çox müxtəlifdir. Bunların yalnız, müəyyən hissəsi rəmzi metaforik səciyyə daşıyır.

İnsan əzələlərinin hərəkəti elimdə kinetik hərəkət adlanır. Bu hərəkətlər şərti və şərtsiz olmaqla iki yerə bölünə bilər. Şərtsiz hərəkətlər insanın bioloji və əməklə əlaqədar hərəkətləridir. Şərti kinetik hərəkətlər işarə funksiyasına malik olan və ünsiyyətdə rol oynayan hərəkətlərdir. Bədən və onun əzələləri la sözlü (verbal) dil vahidləri kimi kommunikativ səciyyə daşıyan bilir. Bu haqda söz sənətkarlarının maraqlı müşahidələri çoxdur.

“G ö z l ə r i n i f a d ə e t d i y i f i k i r s ö z l ə d e m ə k ç o x ç ə t i n d i r” (İ. Hüseyinov) “Məni görcək qaş - göz atır, husn-camali yaxşıdır” (mahnıdan) “Q a ş ı n ı o y n a t d ı , g ö z ü n d ə n g ü l d ü” (Aşıq Ələsgər): “— Görərsiniz, bir iş çıxacaq! – deyib mənəli-mənəli başlarını tərpedənlər gözlərini dolandıranlar az deyildi (M. İbrahimov)

R ə n g m e t a f o r l a r ı. Azərbaycan dilində rəng adı bildirən sözlərdən *ağ, qara, qırmızı, sarı, göy, boz* sözləri metaforik mənada çıxış etməklə müxtəlif anlayışların ifadəsinə xidmət edir: *qara geymək, qaraya-göyə* (batmaq), *gününü göy əsgiyə bükmək, boz-boz* (demək), *boz* (adam), *qulağına sarı çəkmək, qırmızı* (adam), *qara fikir, qırmızı-qırmızı* (danışmaq), *qızıl-qırmızı* (üzünə durmaq).

Bu metaforik köklərdən düzələn feillər də metafor kimi işlənir: *qızarmaq, qaralmaq, bozarmaq, göyərmək, saralmaq*.

Həqiqi mənada antonim olan *ağ* və *qara* sözləri metaforik mənada da həmin antonimliyini saxlayır. “Dədə Qorqud” dastanlarında “ağlı-qaralı seçilən çağda” ifadəsi *dan vaxtı, dan atan zaman, sübhün əlaqaranlığı* mənəsinədir. Burada *ağ—gündüz, işıq, qara* isə *gecə, qararlıq* mənəsinə gəlir. Müasir dilimizdə də “ağ qaradan seçilən vaxt” ifadəsi eyni mənəsidir. Buradan da “ağ qaradan seçmək” frazeoloji ifadəsi formalaşmışdır.

M. Füzulinin aşağıdakı beytində qeyd olunan ifadə isə həm həqiqi, həm də məcazi-metaforik (fazeoloji) mənada alınə bilər:

Uymuş çününə könlüm, əbrunə der məhi- nov,

Nə etibar ona kim, *s e ç m ə z q a r a d a n a ğ ı.*

Ağ və *qara* sözlərini belə metaforik qarşılaşdırma ilə düzəlmiş ifadələr dilimizdə çoxdur: bir saçını *ağ*, bir saçını *qara* hörmək, *ağ* çıxarıb *qara* geyinmək, *ağ yuyub qara* sərmək, əlini *ağdan qaraya* vurmaq.

Ağ və *qara* sözləri metorik epitet kimi işlənir və bəzən bu mənada qarşılaşdırılır: “*Ağ* gün ağardar, *qara* gün qaraldar”. “*Ağ* pulu *qara* gün üçün yığarlar”, “*Gözümün q a r a s ı gözümün a ğ ı*” (M.Rahim).

Sözlərin mənəca qarşılaşdırılması onların dəyərliliyini (valentliyini) üzə çıxarmaqda mühüm rol oynayır. S. Vurğunun “26-lar” poemasında deyilir: “*Ağlar* nə istəyir bu “qaralardan”?” Siyasi mənada adətən *ağlar* sözü *qırmızılar* ilə qarşılaşdırılmalıdır. Lakin sistem daxili dəyərliliyinə görə bu sözlər qarşılaşmır. Odur ki, şair “qara” sözünü sırf şərti (okkazonal) mənada alır, sözün məhz dəyərliliyinə əsaslanır. Məlum olur ki, sözün sistemdəki mövqeyi (funksiyası) onun mənəsinədən daha güclüdür (göstərilən misalda şeirin texniki tələblərinin də təsiri qeyd edilə bilər).

Bununla belə hər halda mənə, səs tərkibinin denotatla əlaqəsi dildə mühüm rol oynayır. Aşağıdakı misalda a ğ və q ı r - m ı z ı sözləri denotatla əlaqədar qarşılaşdırılmışdır: “Qatışdırım *ağ ı r m ı z ı y a*, üçüncü stəkanda başladı çaş-baş vurmağa” (Ə.Vəliyev) misalında *araq* (ağ rəngli) və *konyakdan* (qırmızı rəngli) bəhs olunur. Lakin a ğ və q a r a metaforaları bütün mövqələrdə qarşılaşdırıla bilmir. *Ağdam* (Qaradam toponimi yoxdur), *gözünə qara su gəlmək* (“ağ su gəlmək” ifadəsi yoxdur), *qara kağız* («ağ kağız» olmaz) *qara bayram*, *qara xəbər*, *qara qüvvələr* və s.

Dilimizdə q a r a sözü *kütlə*, *çoxluq* anlayışını bildirmək üçün də işlədilir: *qara qoşun*, *qara qarışqa*, *qara camaat*, *qara fəhlə*, *qara qovurma*, *qara qılçıq*...

S.M. Qənizadənin “Tülkü və Çaq-çaq bəy” əsərində deyilir:

İndi bir bax, o görsənən ləşgər,
Qara qarışqa tək gələn əsgər.
 Cəm olub sərbaz ilə atlı, qazaq,
 And içib bağlayıblar dəstə-tifaq.

C.Cabbarlının “Sevil” pyesində Əbdüləli bəy deyir: “Doğrudur şəriət ancaq avam adamlar üçündür, *qara camaat* üçündür”.

Nəzərə almaq lazımdır ki, q a r a (kaqa) orta fars dilində *qoşun*, *xalq*, *camaat* mənasına malik olmuşdur. Odur ki, *qara qoşun*, *qara camaat* və s. sinonimlərin birləşməsi mənənin şiddətləndirilməsinə də xidmət edir. Həmin mənə ilə əlaqədar q a r a sözü mənfi çalarlıqda *güclü*, *şiddətli*, *təsirli* mənalarını ifadə edir: *qara yel*, *qara qış*, *qara qızdırma*, *qara azar*, *qara qırğın*.

Əsdi *qara yel* çəltiyə, bostanə nə borcum?
 (M.Ə.Sabir)

Bağlı qapıları açdıqda rüzgar,
 Gülür qəhqəhəylə bizə *q a r a q ı ş*
 (S.Vurğun).

Q a r a q ı ş dünyanı bərbad edərdi,
 Dalınca yaz olub, yay olmasaydı
 (B.Səhənd).

Dilimizin tarixi inkişafı ərzində q a r a sözü *güclü*, *iri*, *yekə*, *nəhəng*, *böyük* mənaları da kəsb etmişdir.

H ə r f m e t a f o r l a r ı. Klassik (poetik) metaforların çox qabarıq şəkildə nəzərə çarpan bir neçə növü qeyd oluna bilər. Bunlardan biri ərəb əlifbasındakı *h* ərflərin adlarından düzələn metaforalardır ki, bunlara *h ə r f m e t a f o r l u* demək mümkündür. Xüsusilə klassik və aşiq şeirində hərflərin hər biri xüsusi metaforik mənə kəsb etmişdi. Əlif (l) qrafikaca düz bir xətt olduğundan gözəlin (təsvir obyektinin) boyunu, *nun* (ü) qrafik xüsusiyyətinə görə gözəlin qaşını və s. bildirməyə xidmət edirdi. Yaxud qədd-qamətin əyildiyini (insanın qocaldığını) bildirmək üçün *nun* (ü) , *dal* (ə) hərflərinin qrafik xüsusiyyətindən metafor kimi istifadə olunurdu.

Aşıq şeirindən misallar:

Hicran gecələri qayğı çəkməkdən
Ə l i f qəddim əyri *y a y ə* dönübdü
 (Qurbani).

Ə l i f olan qədimi
 Döndərirsen *d a l a* sən
 (Aşıq Hüseyn).

Metafor da müqayisədən başqa bir şey deyildir. Metafor elə bir müqayisədir ki, burada insan ağıl mücərrəd məfhumla konkret əşyanı əlaqələndirmək məqsədi ilə onları bir sözdə birləşdirir. “Bu şəxs tülkü kimi hiyləgərdir” (müqayisə) deməklə biz analitik şəkildə “bu şəxs tülküdür” (metafora) fikrini ifadə edirik. Bu uyğunluqlar adətən çox qaranlıq, bəzən də lap qeyri-məntiqi analogiyalara əsaslanır; lakin bunlar xarici aləmdən məhz nəyin insan diqqətini cəlb etdiyini göstərir və ağılın mücərrəd şəkildə dərk edə bilmədiyini obrazlarda canlandırır. Bu mənada ictimai psixologiyayı öyrənmək üçün obrazlı dilin əhəmiyyəti böyükdür...”

Dilimizdə bitki adları heyvan adları əsasında düzəldilir ki, bir çox dillərdə özünü göstərən bu fakt heyvandarlığın əkinçilikdən əvvəl olduğunu sübut edir: *Dəvədabanı, kəkliyotu, qaz-ayağı, quşəppəyi, quşüzümü, quşarmudu, quzucuqlağı, bağayarpağı, bildircinbudu, quşgözü, danadışi* və b.

Metaforikləşmə nəticəsində dildə çoxlu mürəkkəb sözlər yaranmışdır: *öküzbaş, danabaş, quzubaş, malbaş, qızıl, qızbirçək, lələsifət, lələüz, fətirsifət, mələksima, pəriçöhrə, pərisima, pərisürət, pəricamal, mahcamal, gülbənz, gülçöhrə, durnagöz, niyaləgöz, təpəgöz // kəlləgöz, cingöz, ceyrangöz, maralgöz, badamgöz, fındıqburun, görükburun, qırğıburun, quşburun, qılınçburun, badımcıburun, qarmaqburun, təkəsəqqal, dovşanbiş, qələmqaş, almaya-naq, moruqyanaq, çuvalağız, xəmirəğiz, arvadağız, qurdağız, uşaqəğiz, ovsundil, haçadil, supaboyun, püstəqarın, dovşandodaq, köndədodaq, qönçədodaq, lökdodaq, quşayaq, dəvə-ayaq, vəlayaq, həvədiş, baltadiş, danadiş, gəlpəysər, mayabud, quşbeyin, quşürək* və s.

Məqalənin aktuallığı. Məqalədə Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemində metaforlaşma prosesinin tədqiqatı aparılır və metaforların dil sistemində yeri aydınlaşdırılır. Müxtəlif mənbələrdən istifadə olunaraq mövzuya əhatəli izahın verilməsi baxımından bu məsələ aktuallıq kəsb edir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Dilin leksik- semantik sistemində metaforlaşmanın müxtəlif nümunələrdə işlənmə məqamlarının araşdırılması və öyrənilməsi, metaforların müxtəlif mənə çaralarında müşahidə olunması məqalənin elmi yeniliyini təşkil edir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Tədqiqatdan alınan qənaətlərdən müasir Azərbaycan dili, Azərbaycan dilinin leksikası, Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi və başqa fənlərin tədrisi zamanı istifadə olunabilir.

Ədəbiyyat

1. Z. Verdiyeva, F. Ağayeva, M. Adilov. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 1979.
2. Q. Cəfərov. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı, 1984.
3. M. Musayev, Q. Cəfərov. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: morfologiyaya yeni baxışlar və leksematika. Bakı, 2014.

4. S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. 2-ci hissə (Leksika). Bakı, 2007.
5. B.Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, 2015.

Ф.З. Сафарли

Процесс метафоризации в лексико-семантической системе языка

Резюме

Метафора - не что иное, как сравнение. Метафора - это сравнение, в котором человеческий разум объединяет абстрактные понятия в одно слово, чтобы связать их с конкретным объектом. В этом смысле значение фигуративного языка для изучения социальной психологии велико.

F.Z. Safarli

The process of metaphorization in the lexical-semantic system of language

Summary

Metaphor is nothing but a comparison. A metaphor is a comparison in which the human mind combines abstract concepts into a single word in order to connect them with a specific object. In this sense, the importance of figurative language for the study of social psychology is great.

Redaksiyaya daxil olub: 04.05.2020